

“BİL-” TASVİR FİİLİNİN İŞLEVLERİ¹

Funda KARA*

ÖZET

Türkçede birleşik fiiller genel olarak dört şekilde incelenir: Bunlar, isim ve yardımcı fiilden oluşan birleşik fiiller, deyim anlamı taşıyan birleşik fiiller, iki fiilin de kendi anlamlarını koruduğu birleşik fiiller ve tasvir fiilleridir. Oluş veya kılışı betimledikleri için bu adı alan tasvir fiillerinin en sık ve en yaygın kullanılanı ‘bil-’ tir. Eski Türkçeden itibaren her dönemde ve değişik lehçelerde, benzer ve/veya farklı biçimleriyle ortaya çıkan bu fiil, bazen aslı anlamlarıyla kullanılmış, bazen de bağlama göre değişik işlevlere, anlamlara bürünmüştür. Bunlardan yeterlik (gücü yetme), yetenek, ihtimal, rica, izin, tavsiye, yasa, zıtlığa hazırlık, inanamama, hayret ve iltifat... Türkiye Türkçesindeki işlevlerinden bazılarıdır. ‘Yeterli(li)ğin olumsuzu’ diye tek başlık halinde değerlendirilen veya düşünülen ‘yetmezlik (kılamama), kılamama ihtimali, kılmama ihtimali’ işlevleri ise, kendilerine mahsus yapıları ve anlam incelikleri sebebiyle ayrı ayrı incelenmeye değer konulardır. Aşağıdaki yazıda ‘bil-’ tasvir fiilinin tarihî serencâmından –genel olarak- söz edilmiş, günümüz Türkçesindeki kullanımları örnekleriyle açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Birleşik fiil, bil- Yardımcı Fiili, Tasvir Fiili, Yeterlik, Yetmezlik, İhtimal.

THE FUNCTIONS OF THE DESCRIPTIVE VERB “BİL-”

ABSTRACT

Compound verbs in Turkish are generally studied in four ways: These are those consisting of a name and an auxiliary verb, those which have a meaning of an idiom, those in which two verbs maintain their meanings, and descriptive verbs. The most frequently and widely used one among the descriptive words which are named in this way since they describe occurrence and action is the verb “bil-”. From Old Turkish onwards, in every period and in various dialects, this verb appeared in similar and/or different forms was sometimes used in its basic meanings and has sometimes different meanings and functions which change according to context. Ability, competence, probability, request, permission, recommend, prohibition, preparation for adversity, disbelief, surprise and compliment are some of its functions in Modern Turkish. As for the functions of inability, probability of inability and probability of undoing considered under the title of “the negative form of ability” are the topics which are worth studying separately because of their typical structures and subtleties of meaning. In the writing given below, the historical development of the descriptive verb “bil-” was generally discussed and its usages in Modern Turkish were explained with examples.”

Key Words: Compound Verb, The Auxiliary Verb “bil-”, Descriptive Verb, Ability, Inability, Probability

* 20-25 Ekim 2008 tarihinde Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan VI. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı’nda sunulan bildiri metninin genişletilerek makale haline getirilmiş şeklidir.

* Yard. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, elmek: drfundakara@yahoo.com

Giriş

Türkçede fiiller yapılarına göre üç grupta incelenmektedir: Basit, türemiş ve birleşik fiiller. Bilindiği gibi, yapım eki almayan kök halindeki fiiller *basit fiiller*dir. İsim veya fiil soylu kelimele-re yapım eklerinin ulanmasıyla oluşturulan fiiller de *türemiş fiil* olarak adlandırılır. *Birleşik fiil* ise bir yardımcı fiille bir ismin veya fiil şeklinin meydana getirdiği kelime gruplarıdır (Ergin 1986: 386). Bu fiiller, kuruluşları itibariyle aşağıdaki şekilde tasnif edilebilir:

1. İsim + yardımcı fiilden oluşan birleşik fiiller: Bunlar; *et-*, *eyle-*, *ol-*, *kıl-* gibi yardımcı fiil-lerin² kendilerinden önceki Türkçe ya da yabancı kökenli bir isim veya isim soylu kelimeleri fiilleştirmeyle meydana gelen yapılarıdır (Ayrıntılı bilgi için bk. Sev 2001; Underhill 1987: 246-247; Tarring 1886: 110-113): *dua et-*, *nazar eyle-*, *adam ol-*, *namaz kıl-* vs.

2. Tasvir fiilleri: Betimlemeli fiil de denen (Topaloğlu 1989: 140-141) bu birleşik fiillerin yapısı şu şekildedir: *Esas fiil + zarf-fiil (veya bağ-fiil) + tasvir fiili*

Zarf-fiil /-(y)A/, /-(y)I/, /-(y)Ip/ eklerinden, tasvir fiili ise “*esas fiilin gösterdiği oluş ve kılışın tarzını tasvir etmek suretiyle ona bazı anlam incelikleri*” (Korkmaz 1960: 107) katan *bil-*, *ver-*, *yaz-*, *dur-*, *gel-*, *git-*, *kal-* gibi yardımcı fiillerden biridir:

Ağlasam sesimi duyar mısınız,

Mısralarımda;

Dokunabilir misiniz

Gözyaşlarıma, ellerinizle? (Orhan Veli)

Uzanıverse gövdem taşlara boydan boya

Alsa bu soğuk taşlar alnımdaki ateşi (Necip Fazıl)

Çeşmimden akan hûn ile sâgar dolayazdı

Mecliste geçen gice gene kan olayazdı (Baki)

Bir keskin kalem arayıp *duruyorum*. (Falih Rıfkı Atay)

Aşkın odu ciğerimi yakageldi yakagider

Garip başım bu sevdayı çekegeldi çekegider (Yunus Emre)

Bakakalırım giden gemilerin ardından (Orhan Veli)

Genel olarak ‘yeterlik, tezlik, yaklaşma, sürerlik’ şeklinde sınıflandırılan bu tarz fiillere, /-(y)AcAğİ gel-/ , /-(y)AsI gel-/ , /-(y)AsI ol-/ , /-mA+II ol-/ biçim birimleriyle yapılan *isteklenme fiili* (Gencan 2001: 340, 346-347) ve /-(y)Ip git-/ biçimindeki *uzaklaşma fiili* (Korkmaz 2003: 152) de eklenmiştir:

Göreğim geldi.

Ona adeta acıyasım geldi. (Yakup Kadri)

² Buyur-, bulun-, yap-, koş- gibi fiiller de yarı yardımcı fiil işlevinde kullanılabilir: *dikkat buyur-*, *boş bulun-*, *baskı yap-*, *şart koş-*, *şirk koş-* (Banguoğlu 1974: 316) vs.

Eğer yar beni depelemeg kast edesi olursa sen demegil ki can için gussalanam. (Gülistan Tercümesi, XV)

Zekât vermeli olsa adam bulamazdı ki müstehakk-ı zekât olaydı. (Solakzade Tarihi)

Akıp git-, dalıp git-, geçip git-, uzayıp git- vb.

Fiilin fiille oluşturduğu ayrı yazılan bileşik fiillere *başlama*³ (/°r ol-/ , /-mA-z ol-/), *bitirme* (/mİş ol-/ , /-mİş bulun-/), *davranma* (/-(y)AcAk ol-/) fiillerini⁴, fiilimsinin fiille oluşturduğu bileşik fiillere de *beklenmezlik* (/-(y)AcAğ+I+Ø tut-/), *isteklenme* ve *yapmacık* (/mA-z+IIğ+A vur-/ , /mA-z+IIk+tAn gel-/ , /mA-mİş+IIğ+A vur-/ , /mA-mİş+IIk+tAn gel-/) birleşik fiillerini eklemek mümkündür⁵ (Kükey 1972: 20-28; Şimşek 1987: 62-63).

3. Deyim anlamlı birleşik fiiller: Sözlük anlamını kaybetmiş, anlamca tam bir kaynaşmaya uğramış kelimelerin birleşmesinden oluşan fiillerdir: *Şeytana pabucunu ters giydir-*, *gözden düş-*, *kulak misafiri ol-*, *baklayı ağzından çıkar-*...

4. İkili birleşik fiiller: /-(y)İp/ bağ-fiiliyle birbirine bağlanan bu birleşik fiillerin en önemli özelliği, kelimelerin kendi anlamlarını koruması ve “birbirine yakın ya da zıt fiiller”den (Korkmaz 2003: 152) oluşmasıdır: *alıp ver-*, *dolup taş-*, *silip süpür-* vs.

Birleşik fiillerle ilgili kısa bir hatırlatmadan sonra bu yazının konusunu teşkil eden bil- tasvir fiilinin özellikleri ve işlevlerine geçilebilir:

1. Bil- Fiilinin Anlamları ve Tarihi Seyri

Türkçe Sözlük’te *bil-* fiili on madde halinde açıklanmıştır⁶ (2005: 272): Bunlardan ilk üçü fiilin yeterlik anlamıyla da örtüşmektedir:

1. *Bir şeyi anlamış veya öğrenmiş bulunmak:* “Makinenin nasıl çalıştığını biliyor.” Bu cümle “Makineyi çalıştırabiliyor.” şeklinde de söylenebilir.

2. *Bir bilim veya sanat dalında yeterli olmak:* “Şiir yazmasını bilir.” veya “Şiir yazabilir.”

Kazan şivesinde⁷ de “*bil- yardımcı fiili* “bir şeyi yapmağı bilmek” manasına gelir” (Arat 1992: 104): yaza bil- “yazmasını bilmek”.

3. *Bir iş yapmaya alışmış olmak, elinden gelmek:* “Yemek yapmayı bilmeyenler” ya da “Yemek yapamayanlar.” vs.

Bil- fiili, Eski Türkçede daha çok esas anlamıyla kullanılmıştır (Gabain 1995: 141). Kimi araştırmalarda, Köktürkçedeki birleşik fiiller anlatılırken bu yardımcı fiilden bahsedilmemekte (Ercilasun 2004: 190), kimilerinde ise bununla ilgili bir örneğe yer verilmiştir: *kör-ü bil-* “görebilmek, itaat edebilmek” (A. v. Gabain 1995: 89; Şinasi Tekin 1992: 98). Eski Türkçe döneminde “hem esas fiil hem de yardımcı ‘imkân’ ve ‘iktidar’ fiili hâlinde” (Korkmaz 1960: 124) u- fiili kullanılmıştır:

³ Başlama fiili için *yeni başlamış alışkanlık* adı da önerilmiştir (Gülsevin 1997: 223).

⁴ Ayrıca bk. (Németh 1962: 84-85)

⁵ *Öncelik, alışkanlık* ve *niyet fiilleri* olarak da adlandırılan *bitirme, başlama* ve *davranma fiillerinin* tamamı için *karmaşık fiil* terimi kullanılmıştır. (Korkmaz 2003: 151; Banguoğlu 1974: 482-488).

⁶ Bil- fiilinin diğer anlamları. 4. *Tanımak, hatırlamak*. 5. *Sanmak, varsaymak, farz etmek*. 6. *Sorunlu tutmak*. 7. *İnanmak*. 8. *İşine gelmek, uygun bulmak*. 9. *-a/-e ekli fiillerle yeterlik bildiren birleşik fiiller oluşturur*. 10. *Saymak*.

⁷ Bu şivede *al-* yardımcı fiili “muktedir ol-, imkân bul-” manalarına gelmektedir: *yazal-* “yaza bilmek, yazmak iktidarında bulunmak, yazmak için imkân ve fırsat bulmak” (Arat 1992: 104).

kıl-u u- “kılabilmek, yapabilmek” (Gabain 1995: 89)

artat-ı u- “bozabilmek, yıkabilmek” (Tekin 2000: 101)

itin-ü u-ma- “kendine çeki düzen verememek, örgütlenememek” (Tekin 2000: 101)

yorı-yu u-ma-z (TT V, 26-116/117), uza-yu u-ma-z er-ser (TT IV, 45) (Korkmaz 1960:110)

Bil- fiilinin iktidar gösteren tasvir fiili halindeki kullanılışı ilk defa *Kutadgu Bilig*'de tespit edilmiştir. “u- fiili ekleşme ve esas fiil ile kaynaşma sonunda olumlu ifadelerden çekilmeye yüz tuttuğu için, XI. yüzyılın Kaşgâr Türkçesi ürünlerinde yerini bil- fiiline terk etmiş durumdadır:

ađırsa ödürse seçe bilse öz

ķamug iş içinde yitig tutsa köz

‘ayırt eder, eler, seçebilir ve her işte gözünü keskin tutarsa’

tuta bilse devlet tezümez turur

ķalı tezse tegmez yana terk kezig

‘insan tutabilirse saadet kaçamaz kalır; eğer kaçarsa sıra çabuk gelmez’ ...vb. bil-, Kutadgu Bilig’de her ne kadar olumlu ve olumsuz şekilleri ile u- fiilinin yerini almış ise de, olumsuz ifadelerde, ilk anlamını büsbütün kaybetmiş bir tasvir fiili hâline de, henüz geçememiştir. ‘Bir şeyi yapmayı bil- = muktedir ol-’ gibi birbirine yakın iki kavramı da üzerinde taşıyor niteliktedir. Şu hâlde, bu eserdeki –u bilme- şekli, ... esas fiilin anlamını etkileyen yardımcı fiil olmaktan çıkarak tasvir fiili hâline geçiş merhalesinde bulunmaktadır.

kelir ķut tuta bilmese sen barır

birür neñ yiyü bilmese sen alır

‘saadet gelir tutmasını bilmezsen gider. Mal verir yemesini bilmezsen alır.’ ” (Korkmaz 1960: 115-116)

Başka bir çalışmada da *Kutadgu Bilig*'de geçen bil- yardımcı fiiliyle ilgili iki örneğe yer verilmiştir: *adıra-a bil-* “ayırabilmek” (KB-4836), *köndür-e bil-* “gönderebilmek” (KB-2077) (Hacıeminoğlu 1996: 181).

Bil- fiili, Atebetü'l-hakayık'ta daha çok aslî anlamıyla kullanılmıştır (Yılmaz 2003: 35):

“45 ögü bilmez erke ögüt öğretür

46 anıng birr u cudı bedi^c ihsanı” (Arat 1992: 45)

(Onun iyiliği, cömertliği ve eşsiz ihsânı / medhetmesini bilmeyen kimseyi dile getirir) (Arat 1992: 84).

“503 kişi tilni bilse bilür ma'nisin

504 bilür ol edibning ne kim aymuş (Arat 1992: 80)”

(İnsan dili bilirse, manasını da bilir / kendi bilmediğine, bilirim, demesi ayıptır.) (Arat 1992: 101).

Aynı eserde, bil- yardımcı fiilinin olumlu ve olumsuz biçimleri de bulunmaktadır. İlki yeterlik, ikincisi yetmezlik görevindedir:

237 akı er biligni yete bildi kör

238 anın sattı malın sena' aldı kör (Arat 1992: 59)

(Cömert adam bilgiyi yedebildi, bak. / malını onunla sattı ve senâ aldı.) (Arat 1992: 91).

505 köp ilni körür biz edip sözünü

506 bile bilmegendin ular özünü (Arat 1992: 80).

Turkish Studies

(Bir çok kimseleri görüyoruz ki, edibin sözünü / anlayamadıkları için, kendilerini üzerler.) (Arat 1992: 101).

Harezmi Türkçesi ve Grameri adlı eserde, XIII-XV. yy Orta-Asya Türkçesindeki olumlu iktidarî fiilin *bil-* ile, olumsuz şeklinin ise genellikle *u-ma-*, bazen de *bil-me-* şekli ile teşkil edildiği söylenmiştir (Hacıeminoğlu 1997: 182):

- “kıl-*u bil-* “yapabilmek” NF-2/22 (Nehcü’l-ferâdis)
- közle-*yü bil-* “bekleyebilmek” HŞ-202 (Hüsrev ü Şirin)
- sanç-*a bil-* “batırabilmek” HŞ-347
- ti-*y-e bil-* “söyleyebilmek” HŞ-645
- ti-*y-ü bil-* “diyebilmek” HŞ-2704
- kir-*ü bil-* mes KE-24/7 (Kıyasü’l-enbiya)
- sözle-*y-ü-mes* < sözle-*y-ü+u-maz* “söyleyemez” KE-43/44”
- kıl-*a bil-* gey (Ata 1997a: 199 (140v19))
- sakla-*yu bil-* gey (Ata 1997a: 167 (119v6))
- köter⁸-*e bil-me-y* (Ata 1997a: 282 (197v18))

Bu dönemde yetmezlik yardımcı fiili olarak *al-* da dikkati çekmektedir⁹: köter-*e al-ma-* gay+miz (Ata 1997a: 306 (213r17)).

“Kıpçakçada fiillerde iktidar ifade etmek için *al-* ve *bil-* yardımcı fiilleri kullanılır. CC’da *bil-* hem olumlu hem olumsuz *al-* ise sadece olumsuz ifadelerde geçer. Diğer eserlerde, gramer kısımlarında buna temas edilmediği gibi, örnekler arasında da gerek olumlu gerek olumsuz iktidar ifadesi tespit edilememiştir. Kıpçakçada (CC’da) yalnız olumsuz ifadelerde kullanılan *al-* yardımcı fiili bugün Kazan Türkçesinde her iki şekilde de (olumlu-olumsuz) iktidar ifadesi için kullanılmaktadır.” (Karamanlıoğlu 1994: 148)

Çıkabilmes (İM), İşlerini ayta bilding CC 142, 20 (İşlerini söyleyebildin.), Kişi yolsuz bara bilmez CC 123, 24 (varama-, gideme-), köktegi hanlıkta baralmaz-biz Tengri katında CC 123, 26 (baral-< bara al-), köralmadım (< köre al-: göreme-) (Vural-Toparlı : 39; 148-149) vs.

Yetmezlik fiillerinin Çağatay Türkçesindeki durumu da şöyle özetlenmiştir: “**u-ma-* ile yapılan iktidarsızlık şeklinin (*qıl-u-maz* ‘kılamaz’) kesin olarak kalması ve *-a/-e*, *-y al-ma-/bil-me-* terkinin umumileşmesi: *oquy almas* ‘okuyamaz’, *köre bilmedi* ‘göremedi’.” (Eckmann 1958: 126); *hîç kim meni halas ete bilmes meger Hudâ* “beni Allah’tan başka kimse kurtaramaz”, *tagyir ete bilmen hükm-i kazanı* “kaderin hükmünü değiştiremem” vs. (Eckmann 1988: 109).

Eski Anadolu Türkçesinde ise iktidar bildirmek üzere asıl fiillere /-(y)A *bil-/* yapısı getirilir: çal-*a bil-* 74/14, var-*a bil-* 125/2 (Daşdemir 2000: 88). Nadiren zarf-fiil ekinin daraldığı da olur: “*turı bildi* HŞ 1790” (Timurtaş 1994: 142). Yetmezlik fiili için en geçerli yapı /-(y)⁹+*ø-ma-*’tır: “... *yârı bulmaduñ* ŞD 156-6, kimseye çü diyümezdi râzın HŞ 1914, *koşamaz hiç kuş Şebdîz* ile baş HŞ 2111...” (Timurtaş 1994: 143). “*Bilme-*” fiili de zaman zaman Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde karşımıza çıkmaktadır. *Yitüribilmedüm, olımadum, bulımadum, kılımazam, olımaz, yatımadum vb.*” (Şahin 2003: 66). Dedem Korkut Kitabı’nda her iki şekil karışık olarak kullanılmıştır: *tur-a+ø-ma-*, *öldür-i+ø-me-*, *katlan-ı+ø-ma-*, *çık-a+ø-ma-*, *sök-e+ø-me-*; *yi-ye bilme-*, *bin-e bilme-*, *dir-e bilme-*, *yor-a bilme-*, *becer-i bilme-* (Daşdemir 2000: 88).

⁸ köter-: kaldır-; ortadan kaldır-, gider-; al-, taşı- (Ata 1997b: 392)

⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. (Gabain 1953: 10, Räsänen 1957: 176)

Türk Edebiyatının değişik dönemlerinden alınan aşağıdaki örneklerde de ilgili fiilin geçmiş dönemlerden çok da farklı olmadığı görülmektedir:

15. yy	Ahmed-i Daî	idebil- 128-6, bilimez 1-19, bulımaz 250-4, göremez 152-6 (Özmen 2001: 349)
	Dede Ömer Rûşenî	Kanlım kim olduğın bilebilmezdim isteyüb Sordum nigara la ^{cl} -i lebinden gelür sorag (35. G. /3.) İderken murg-ı can pervaz işitdüm Rûşenî dirdi Saçuñuñ torına düşdi çihabilmez arasından (59. G. /7.) (Tavukçu 2005: 155)
16. yy	Fuzuli	Edemen terk Fuzûlî ser-i kûyun yârın Ne kadar zulm yeri ise bana hoştur vatanım (Akyüz vd. 2000: 230) Tutmak diler Fuzûlî kapunda makâm lik Bu sırrı kimseye açabilmez nihan dutar (Akyüz vd. 2000: 166)
	Baki	Biñ meşk iderse safha-i çarh üzre mâh-ı nev Ebrû-yı yâre öykünebilmez misâlde (Küçük 1994: 379)
	Manisalı Camii	Bu yolda baş u cân terk itmeyince Kişi kurtulmaz hicrân gamından (3480) (Ece 2002: 442)
17. yy	Nef'i	Tûtî-i mu'cize-gûyum ne desem lâf değil Çarh ile söyleşemem âyînesi sâf değil (Akkuş 1993: 315)
18. yy	Nedim	Sevdiğim, cemâlin çünkü göremem Çıkmasın hayâlin dil-i şeydâdan Hâk-i pâya çünkü yüzler süremem Alayım peyâmın bâd-ı sabâdan. (Kabaklı 2002: 730)
19. yy	Akif Paşa	Kıyılmaz iken öpmeye teniñ Şimdi ne haldedir nazik bedeniñ (Saraç-Andı 1997: 178)
	Keçecizâde İzzet Molla	İstemem görmeyi kim derde giriftar olurum Derde bak sabr edemem görmez isem gâh seni (Kabaklı 2002: 763)

Bütün örneklerde geçen yeterlik, yetmezlik ve ihtimal anlamlarındaki biçimler altı maddede formüleştirebilir:

- EF- + /-(y)^o/ + bil-: (sañ-a bil-, ti-ye bil-, kıl-u bil-, közle-yü bil-, sakla-yu bil-...)
- EF- + /-I/ + u-: (kıl-u u-, artat-ı u-...)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

- c. EF- + /-(y)I/ + u-ma-: (itin-ü u-ma-, yorı-yu u-ma-, uza-yu u-ma-)
d. EF- + /-(y)°/ + ø-ma-: (sözle-yü+ø-me-, tur-a+ø-ma-, kurtul-ı+ø-ma-, gör-e+ø-me-, bil-i+ø-me-...)
e. EF- + /-(y)°/ + bil-me-: (kir-ü bilmes, yi-ye bilme-, bin-e bilme-, yor-a bilme-, becer-i bil-me-...)
f. EF- + /-(y)°/ + al-ma-: (bul-a al-ma-, köter-e al-ma-, oqu-y al-ma-...)

2. Bil- Fiilinin Lehçelerdeki Kullanımı

Bil-me- fiili 17. yüzyıldan sonraki “Osmanlı metinlerinde körlenmiş ve Türkiye Türkçesinin yazı diline kadar gelememiştir. Fakat bu gün, Güneybatı lehçeleri içinde, olumlu ifadelerde olduğu gibi, olumsuz ifadelerde de *bil-me-* fiilinin kurallı olarak kullanıldığı lehçeler vardır. Bunlar Türkmen ve Azerî lehçeleridir.” (Korkmaz 1960: 119). Bunlar ve diğer lehçelerdeki *bil-* yardımcı fiilinin ve yeterlik tasvir fiilinin kullanılışı ise şöyledir:

1. Gagavuz Türkçesi: Diğer Oğuz grubu Türk lehçelerinde de görülen *EF- + -(y)A+bil-* yapısı, Gagavuz Türkçesinde çok yaygın değildir¹⁰ (Özkan 2007: 132). *çalabilmää, deyäbilmää, oynayabilmää...*

Olumsuz şekli: *bakamama, sevinememää...*

2. Azerbaycan Türkçesinde yeterlik fiili Türkiye Türkçesindeki gibidir: *gelebil-, görebil-* vs. Ancak bu fiilin olumsuzu *-(y)A+bil-me-/* biçimiyle yapılır: *gelebilme-, görebilme-* vs. Bu lehçede *gelemme-, yazamma-* gibi kullanımlar da mevcuttur (Ergin 1986: 388; 1981: 159).

3. Türkmen Türkçesi, yeterlik fiilinin olumlusu için */-p/* zarf-fiil ekini tercih etmiştir. Bu ek ünlüyle biten fiile geldiğinde fiilin sonundaki ünlü uzar: *aydıp bilerdim* “söyleyebilirdim”, *gülüp bilyäär* “gülebiliyor”, *kovup bilyäämişin* “kovabiliyormuş” (Kara 2007: 276) ...

“Olumsuzu, fiil çekimlerinde kullanılan ve fiillerin anlamını olumsuzlaştıran “-ma / -me”, “-maz / -mez”, “-mar / -mer”, “-ook” gibi eklerin “bil-” yardımcı fiiline getirilmesiyle yapılır: *berip bileñook* “veremiyorsun”, *bilip bilmedi* “bilemedi”, *gidip bilmersiñ* “gidemezsin” ...” (Kara 2007: 276).

4. Özbek Türkçesinde esas fiilin karşıladığı işin veya hareketin mümkün veya muhtemel olup olmadığını belirleyen yapılar şunlardır:

EF- (ünsüzle biten) + -ä zarf-fiili + ä¹¹ / bil-

EF- (ünlüyle biten) + -y zarf-fiili + ä¹¹ / bil-

Bu yapılarda *bil-* yardımcı fiili az kullanılmaktadır (Yaman 2000: 153).

Oqıyâlmâq “okuyabilmek”, *berä älmâq* “verebilmek”, *äytâlmâq* “söyleyebilmek”, *sözlây bilmâq* “söyleyebilmek”, *Enähânni köndirä älmädilär*. “Enehan’ı kandıramadılar.” (Coşkun 2000: 178).

5. Yeni Uygur Türkçesi, yeterlik fiili için *EF + -a / -ä / -y zarf-fiili + al-* yapısını kullanmaktadır (Öztürk 1994: 136). “Ünlü ile biten fiillere -la, -lä veya -yala, -yälä; ünsüzle biten fiillere ise -

¹⁰ “Gagavuz Türkçesi’nde yeterlik ifadesi daha çok istek çekim eki almış veya mastar ekiyle kullanılan fiillerin önüne olumlu yeterlik için *var nasıl // nic ä*, olumsuz yeterlik için *yok nasıl // nic ä* ifade grupları getirilerek sağlanmaktadır: *Bän var nic ä deyim onnara (P. 183), var nasıl çinesinnär (C. 175) “çığneyebilirler”; ... ama o küpü erinden dä yokmuş nasıl kıpırdatsın (M. 81)*” (Özkan 1996: 170).

¹¹ Zarf-fiil eki -ä ile ä¹¹ yeterlik fiilindeki ä ünlüsü bazen kaynaşır (Coşkun 2000: 178).

ala, -älä şeklinde gelir: sözliläydüm “söyleyebildim”, sözliyiläydüm “söyleyebildim”, yeziligansän “yazabilmişsin”, oquyilivatisilär “okuyabiliyorsunuz”.

Bu şeklin olumsuzu almak fiilinden sonra -ma, -mä olumsuzluk eki getirilerek yapılır: yezalmaymän (< yaz-a al-ma-y-män) “yazamayacağım”, sözliyälmidim “söyleyemedim”, oquyalmişän “okuyamamış” (Yazıcı Ersoy 2007: 410).

6. Kazak Türkçesi, fiillerin olumlu ve olumsuz iktidarî şeklinde daha çok *al-* yardımcı fiilini kullanmaktadır. Esas fiile ulanan zarf-fiil ekleri de -a, -e, -y’dir (Tamir 2007: 470). *caza alamin*; *baralmaymın* < *bar-a+almaymın*, *cazalmadı* < *caz-a+almadı*...

Bil- yardımcı fiilinin kullanımı seyrek: oylay *bildim*, oylay *bilmedim*.

7. Kırgızcada *al-* fiili -A / -O; -y zarf-fiil ekiyle kullanıldığında yeterlik bildirir: *caz-a aldı* ‘yazabildi’, *kör-ö alat* ‘görebilir’, *oku-y alat* ‘okuyabilir’ (Kasapoğlu Çengel 2007: 525)... Bunlar dışında -A/-O, -y bil- ve -A/-O, -y ber-; -y, -p kal-; -y ket- tasvir fiilleri de kullanılır: “*Men künö kıla bilgen bas, esine kelse, künöösün...* SK-79 ‘*Ben günah isleyebilen birinin, akli basına geldiğinde, günahını...*’, *Sen bir kisinin canın saktap kalar eleñ. K.158* ‘*Sen bir insanın canını belki kurtarabilirsin.*’, *Böltürüktörümö kaytsam degende eki közü dört bolup turgan Akbara çıdabay ketti. K-231* ‘*Yavrularıma dönsem diye iki gözü dört olan, sabırsızlanan Akbara fazla dayanamadı.*’, -Açkıçı bar, -dedi leytenant Avdiy emne aytkanı turganın tüsünö berbey. K-192 ‘*Anahtarı var, -dedi tegmen Avdiy’in ne demek istediğini anlayamadan.*’” (Tan 2005: 51-52).

8. “*Karakalpak Türkçesinde de yeterlilik ifade eden tasvir fiili al-’tır. Jete al-* “yetişebilmek”, *qayta al-* “geri dönebilmek”, *köre al-* “görebilmek” vb.” (Uygur 2007: 593).

9. Nogay Türkçesi: -A / -y al-, -A/-y bol-, -(I)p bil- Nogay Türkçesinin yeterlik ifade eden kılıplarıdır. *añlay al-* (anlayabil-), *ala bol-* (alabil-), *körsetip bil-* (gösterebil-) (Ergönenç Akbaba 2007: 660).

10. Tatar Türkçesindeki *al-*, *bul-* yardımcı fiilleri de yeterlik / yetmezlik işlevlerindedir: *taba alalar* (bulabilir) (Öner 2007: 722), *Anı bir de uçta-kulda totıp bulmıy iken.* (Onu elde avuçta tutamazmış), *Kart haman iptişleri belen azaplana, birtörli itip te alarnı tınıçlandıra almıy iken.* (İhtiyar arkadaşlarıyla sürekli uğraşa da bir türlü onları susturamamış.) (Atnur 2002: 728-729).

11. Başkurt Türkçesi de yeterlik / yetmezlik şekli için *EF + -a / -ä / -y zarf-fiili + al-[ma-] / bazen bil-[me-]* yapısını kullanır. *kil alasakmın* “geleceğim”, *yaza alırmın* “yazabilirim”, *uqıy alganbız* “okuyabilmişiz”; *yırlay bilw* “ağlayabilmek”, *uqıy bilw* “okuyabilmek” (Yazıcı Ersoy 2007: 792); *Ut bulıp yanğas, ala almashñ* (*Ateş yanmaya başlayınca alamazsın*) (Atnur 2002: 343).

/-ıp bulma-/ biçimi de yetmezlik ifade edebilmektedir: *Ele barıp bulmay ul tirege* (Şimdi o tarafa gidilemez) (Atnur 2002: 375).

12. Kırım-Tatar Türkçesi, ilgili fiilleri -(y)al-, -p ol- ile oluşturmaktadır (2007: 859): *Men siznen işleyalmadım.* “Ben sizinle çalışmadım.”, *Sen yahşı köralmağansın.* “Sen iyi görememişsin.”, *Siz atnen ketip olursız mı? Siz atla gidebilir misiniz? Men bu yazını bitirip olamadı.* “Ben bu yazıyı bitiremedim.” (Yüksel 2007: 859).

13. Karaçay-Malkar Türkçesinde yeterlik fiili, “*fiil+zarf fiil eki (-a /-e /-y) + al- fiili ile yapılır. Ünsüz ile biten kelimelerin sonuna gelen -a/-e zarf fiil eki düşerek al- yeterlik fiili ile birleşir. Ünlüyle biten kelimelere gelen -y zarf-fiil eki ise korunur: bar-a al- > baral- “gidebilmek”, kir-e al- > kiral- “girebilmek”, aşa-y al- > aşayal- “yiyebilmek”* (Tavkul 2007: 915-916).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

14. Hakas Türkçesi, yeterlik için *-ıp hal-*, yetmezlik için *-bin hal-* yapılarını esas almaktadır: kör *hal-* “görebilmek, bakabilmek”, pılbin *hal-* “bilememek”, çip *hal-* “yiyebilmek” (Arıkoğlu 2007a: 1121).

15. Tuva Türkçesi’nde ise *-a/-y al-* muktedirlik ifade eder: çugaalay *al-* “konuşabilmek”, bijiy *al-* “yazabilmek” (Arıkoğlu 2007b: 1205).

Görüldüğü gibi, Güney-Batı (Oğuz) Türk lehçelerinden Azerbaycan ve Türkmen Türkçesinde *bil-* yardımcı fiiline daha çok rastlanmaktadır (İlker 1997: 140). Gagavuz, Özbek, Başkurt, Kazak, Kırgız ve Nogay Türkçelerinde az kullanılan *bil-* fiilinin yerini, bunlar ve diğer lehçelerde *al-* başta olmak üzere, *ber-*, *kal-*, *ket-*, *bol-*, *bul-*, *ol-*, *hal-* yardımcı fiilleri almıştır.

3. Bil- Fiilinin Türkiye Türkçesindeki İşlevleri

Tarihî dönemlerde ve lehçelerde yeterlik fiiliyle ilgili yapılan açıklamalarda, birleşik fiilin nasıl ve hangi yapılarla oluştuğuna, olumlu ve olumsuz biçimlerine değinilmiş, *bil-* fiilinin işlevleri göz ardı edilmiştir. Türkiye Türkçesinde kullanılan *bil-* yardımcı fiilinin işlevlerini birkaç maddeyle tespit etmek mümkündür:

3.1. Yeterlik (Muktedirlik / Gücü Yetme): *Bil-* yardımcı fiilinin ilk ve en öne çıkan bu işlevinde, kişi -birçoğu sonradan kazanılan- eylemleri yapabildiğini, bunlara gücünün yettiğini anlatmaya çalışır. Eylemin gerçekleşmesi için istek, gayret ve çalışmaya ihtiyaç vardır.

Birleşik fiilin yapısında esas fiilden hemen sonraki bölüm, bu anlam için kullanılmaktadır. Zarf-fiil ise yardımcı fiili esas fiile bağlamakla görevlidir:

Esas fiil	Muktedirlik (-zf+yF-) ¹²	-fol- / -fos- ¹³	İhtimal (-zf+yF-)	Yıyze ¹⁴	Ek fiil	Kip	Şahıs
Gel-//-	-e+ <i>bil-</i> //-	-Ø-	-Ø+Ø-	-ir+//	+Ø-	-Ø+	+im
Kaldır-//-	-a+ <i>bil-</i> //-	-Ø-	-Ø+Ø-	-miş+//	+Ø-	-Ø+	+Ø
Konuş-//-	-a+ <i>bil-</i> //-	-Ø-	-Ø+Ø-	-se+//	+Ø-	-Ø+	+n
Çalış-//-	-a+ <i>bil-</i> //-	-Ø-	-Ø+Ø-	-yor+//	+Ø-	-du+	+k

a. *İşlerimi tamamladım, artık gelebilirim:* Kılmaya muktedir olan kişi; bütün şartları gözden geçirmiş, kendi dışındaki engelleri halledip gelmeme ihtimalini ortadan kaldırmıştır. Sıra dışı bir şey olmazsa yüzde yüze yakın oranda eylem gerçekleştirilecektir.

b. *Neredeyse kendi ağırlığının üç katını kaldırabilmiş:* Gücü buna yetmiş.

c. *Daha yumuşak bir üslûpla konuşabilirsiniz:* Eğer istersen bunu gerçekleştirme imkânına sahipsin.

d. *Asistanlık yıllarımızda ara vermeden altı saat çalışabiliyorduk:* Şimdiye göre o zaman daha güçlü veya dayanıklıydık.

¹² Zarf-fiil eki + Yardımcı Fiil

¹³ Fiilin olumluluk veya olumsuzluğu

¹⁴ Yüklem ismi yapan zaman veya kip ekleri

3.2. Yetenek: Yapısı müktedirlikle aynıdır, ancak bağlama göre, gücü yetmeden ziyade kalıtıma dayalı doğuştan gelen gücü temsil eder. Eylemi yapabilmek için kişinin ayrıca bir gayret göstermesi söz konusu değildir. *Yavru kediler saatte 50 km hızla koşabilir. 80 yaşında olmasına rağmen gözlüksüz okuyabiliyor. Herhangi bir ses eğitimi almamış ama çok güzel şarkı söyleyebiliyor.* örneklerinde kullanılan *bil-* fiili, yetenek işlevindedir.

3.3. Yetmezlik (Kılamama): Dilbilgisi kitaplarında yeterliğin olumsuz olarak anlatılan¹⁵ yetmezlik tasvir fiilinde, kişinin, kendinden veya dışarıdan kaynaklanan bir sebeple, müktedirliği elinden alınmıştır fakat anlam kesindir.

Muktedir olma, gücü yetme anlamlarındaki *u-* fiili, -yukarıda da anlatıldığı gibi- Türkçenin önceki dönemlerinde hem yeterlik hem de yetmezlik yardımcı fiili olarak kullanılmıştır. Günümüz Türkiye Türkçesine gelene kadar, kendinden önceki zarf-fiil ekiyle kaynaşmış ve kullanımdan düşmüştür (Ergin 1986: 388):

	Esas fiil	Müktedirlik		-fol- / -fos-	İhtimal (-zf+yF-)	Yıyızke	Ek fiil	Kip	Şahıs
		-zf+	yF-						
Eski Türkçe	kıl-//	-u	+u-	-Ø-	-Ø+Ø-	-yur+//	+Ø-	-Ø+	+men
Türkiye T.	kıl-//	-a	+bi l-	-Ø-	-Ø+Ø-	-ir+//	+Ø-	-Ø+	+im
Eski Türkçe	yori- //	-yu	+u-	-ma-	-Ø+Ø-	-z+//	+Ø-	-Ø+	+Ø
Türkiye T.	yürü- //	-ye	+Ø -	-me-	-Ø+Ø-	-z+//	+Ø-	-Ø+	+Ø

Azeri ve Türkmen Türkçesinde, yetmezlik için olumsuzluk ekinde önce *bil-* yardımcı fiili de kullanılır:

Azeri T. ¹⁶	bah-//	-a	+bil-	-mø	-Ø+Ø-	-ir+	+Ø-	-Ø+	+em
Türkiye T.	bak-//	-a	+Ø-	-mø-	-Ø+Ø-	-ıyor+	+Ø-	-Ø+	+um
Türkmen T.	bil-//	-ip	+bil-	-me-	-Ø+Ø-	-di+	+Ø-	-Ø+	+Ø
Türkiye T.	bil-//	-e	+Ø-	-me-	-Ø+Ø-	-di+	+Ø-	-Ø+	+Ø

u- fiili, taşıdığı anlamla uyumlu bir şekilde birleşik fiilin müktedirlik bölgesini temsil etmektedir. Olumsuzluk ekiyle birleşerek *yetmezlik* işlevine dönüşür: “*sevememek, bakamamak*” (Meninski 2000: 89).

Girmeden tefrika bir millete düşman giremez,

Toplu vurdukça yürekler onu top sindiremez. (Mehmet Akif Ersoy)

3.4. İhtimal: *Bil-* fiilinin en yaygın işlevlerindedir. *-miş ol-* bitirme fiiliyle birlikte esas fiile, geçmişe dönük ihtimal anlamı katar: *Konuşmuş olabilirsin. Yayınlar bir süre için engellenmiş olabilir.* vs.

¹⁵ Yeterlik ve olumsuz ile ilgili görüşler için bk. (Tan 2005: 52-54, 99).

¹⁶ Azeri Türkçesinde olumsuzluk ekinin esas fiilden hemen sonra birleşik fiilin ortasında bulunması durumunda da yetmezlik anlamı korunmuştur: *bax-//ma-ya+bil-me-r+//+em* “*bakamam*” (Gemalmaz 1986: 54).

İster geçmişe, isterse şimdi ve geleceğe dair ihtimal bildirsün, *bil-* yardımcı fiilinin birleşik fiil içindeki yeri muktedirlikten sonradır:

Esas fiil	Muktedirlik (-zf+yF-)	-fol- / -fos-	İhtimal (-zf+yF-)	Yüzde	Ek fiil	Kip	Şahıs
Git-//	-Ø+Ø-	-Ø-	-e+bil-//	-ir+//	+Ø-	-Ø+	+im

a. Henüz karar vermedim, *gidebilirim*. Kişinin muktedirlik hususunda bir sıkıntısı yoktur. Eylemin gerçekleşme ihtimali isteğe bağlıdır.

b. Bu gün yağmur *yağabilir*. Bu cümlede de muktedirlikle ilgili bir anlam inceliği yoktur. Genel bir olasılık, başka bir ifadeyle “nötr veya (duruma bağlı) dinamik olabilirlik” (Kerslake 1996: 86) dile getirilmiştir.

c. Yarın Erzurum’a *dönebilirim*. Muktedirliğin arka plana itildiği bu cümle, şartlar doğrultusunda dönme zamanının değişebileceği ihtimalini de taşımaktadır.

Türkçede *bil-* yardımcı fiilinin kuvvetli veya zayıf olasılık bildirmesi bağlama göre değişir. Mesela “Seni yarım saat önce iri yarı, uzun boylu biri sordu.” cümlesine karşılık “Haaa, evet. Yusuf olabilir. Bana bu gün uğrayacağımı söylemişti.” dendiğinde olasılık yüksektir¹⁷. Şu cümlede ise olasılık zayıftır: “Bir haftadır görmüyorum, tatilde olabilir.”

Yüklem ismi yapan zaman ve kip ekleri, *bil-* yardımcı fiilinin muktedirlik ya da ihtimal işlevlerini etkilemektedir. Öğrenilen ve duyulan geçmiş zaman eklerinden önceki *bil-* yardımcı fiili, yeterlik işlevindedir; çünkü geçmişte kalan eylemin yapılmama ihtimali düşünülemez¹⁸.

a. Genç dağcının cesedi günler sonra *bulunabildi*.

b. Günümüze sadece iki nüshası *erişebilmiş*. (Bulunamama, erişememe ihtimali yok.)

Haber kiplerinden geniş, şimdiki ve gelecek zaman ekleri ise bağlama göre muktedirliğin yanı sıra ihtimal de belirtebilir; zira ihtimal, şimdiye ve sonraya yöneliktir:

c. Dava önümüzdeki hafta *görülebilir*. (İhtimal)

d. Hidrojen atomunun protonu ancak özel aletlerle *görülebilir*. (Yeterlik)

e. Düzensiz ve yetersiz beslenme boy uzunluğunu *etkileyebiliyor*. (İhtimal)

f. Artık *yürüyebiliyorum*. /-(y)A+bil-/ ve şimdiki zaman ekinin birlikte kullanılıp yeterlik bildirdiği yapılarda *artık* zaman zarfı sıklıkla geçer. Bu kelimedenden önce, engellerin, olumsuzlukla-

¹⁷ İngilizcede modallara göre bu olasılıklar daha belirlidir. Aşağıdaki tabloda yeterlik ve nezaketle birlikte bu olasılık oranları da gösterilmiştir (Çelik 2007: 391):

Özne	Modal-fiil nesne	Türkçe	Yetenek ¹⁷	Nezaket	Olasılık
Sami	<i>can speak English.</i>	<i>Sami İngilizce konuşabilir.</i>	% 100	% 30	% 50
	<i>could speak English.</i>		% 70	% 60	% 40
	<i>may speak English.</i>		-	% 50	% 60
	<i>might speak English.</i>		-	%80	% 30
	<i>is able to speak English.</i>		% 100	-	-

¹⁸ Kiplik kavramının ve diğer birleşik fiillerin *bil-* tasvir fiilleriyle olan ilişkisi de ayrıca ele alınabilecek bir konu niteliğindedir.

rın, sıkıntıların vs. ortadan kalktığıyla ilgili gizli bir anlam yerleşiktir: Çok zor günler yaşadım, büyük sıkıntılar atlattım ama artık yürüyebiliyorum, gibi¹⁹.

g. İleride daha büyük zorluklarla da karşılaşabileceksiniz. (İhtimal)

h. Bu programla aradığınız bilgilere daha kolay ulaşabileceksiniz. (Yeterlik)

Dilek kiplerinden emir, gereklilik, dilek-şart ve istek ekleri müktedirliği desteklemektedir:

i. Yar yolunu seçebilsin / Üstümüzden geçebilsin

Dalabilsin, içebilsin / Aman durulun sellerim (Behçet Kemal Çağlar)

j. Haklarını korumak istiyorlarsa benimle dürüstçe konuşabilmeliler.

k. Keşke sigarayı bırakabilsem.

l. Onunla konuşabilesin, tartışabilesin istiyorum.

Aşağıdaki tabloda bu yüklemelerin yapısı gösterilmiştir:

Cümle	Esas fiil	Müktedirlik (-zf+yF-)	-fol- / -fos-	İhtimal (-zf+yF-)	Yıyke	Ek fiil	Kip	Şahıs
a.	bulun-/-	-a+bil-//	-Ø-	-Ø+Ø-	-di+//	+Ø-	-Ø+	+Ø
b.	eriş-/-	-e+bil-//	-Ø-	-Ø+Ø-	-miş+//	+Ø-	-Ø+	+Ø
c.	görül-/-	-Ø+Ø-	-Ø-	-e+bil-//	-ir+//	+Ø-	-Ø+	+Ø
d.	görül-/-	-e+bil-//	-Ø-	-Ø+Ø-	-ir+//	+Ø-	-Ø+	+Ø
e.	etkile-/-	-Ø+Ø-	-Ø-	-ye+bil-//	-iyor+//	+Ø-	-Ø+	+Ø
f.	yürü-/-	-ye+bil-//	-Ø-	-Ø+Ø-	-iyor+//	+Ø-	-Ø+	+Ø
g.	karşılaş-/-	-Ø+Ø-	-Ø-	-a+bil-//	-ecek+//	+Ø-	-Ø+	+sınız
h.	ulaş-/-	-a+bil-//	-Ø-	-Ø+Ø-	-ecek+//	+Ø-	-Ø+	+sınız
i.	seç-/- dal-/-	-A+bil-//	-Ø-	-Ø+Ø-	-Ø+//	+Ø-	-Ø+	+sin
j.	konuş-/-	-a+bil-//	-Ø-	-Ø+Ø-	-meli+//	+Ø-	-Ø+	+ler
k.	bırak-/-	-a+bil-//	-Ø-	-Ø+Ø-	-se+//	+Ø-	-Ø+	+m
l.	konuş-/- tartış-/-	-a+bil-//	-Ø-	-Ø+Ø-	-e+//	+Ø-	-Ø+	+sin

3.5. Kılamama İhtimali: Bu işleve bir iki dilbilgisi kitabında çok az değinilmiştir:

Birinde, *bil-* fiilinin yeterliğın olumsuz kuruluşunda da kullanıldığı söylenip örnekler (*göremeyebilirsin, aşabiliriz, tanımayabilirsin*) verilmiş²⁰ (Bozkurt 2004: 331); başka birinde, *-emiyebil-* yapısı impotential+potential (iktidarsızlık+ihtimal) olarak değerlendirilerek, *indirilemiyebilecekler*

¹⁹ /-(y)A+bil-/ yapısı, şimdiki zaman birinci teklik şahıs çekimiyle birlikte soru işlevinde kullanıldığında, birinin performansının yeterlilik kriterine göre değerlendirildiği söylenebilir: *Yapabiliyor muyum?* (Savaşır 1986: 138).

²⁰ *aşabiliriz* kelimesi bu örnekler arasına dikkatsizlik sonucu konmuş olmalı; zira burada olumsuzluk yoktur. *Tanımayabilirsin* örneği de bizim tasnifimizde *kılamama* değil, *kılmama ihtimaline* dâhil edilecektir.

‘it may be that they will not be able to be brought down’ yüklemi üzerinde biçimbirim tahlili yapılmıştır (Lewis 1967: 153). Bir makalede ise ‘gelemeyebilirim’ yapısı ‘yükümlülük+olumsuzluk+bilgisellik’ olarak değerlendirilmiştir (Güven 2001: 84).

Yeterlik anlamının, gücü yetmezlik ve yapmamak olasılığıyla birleşip katmerleştiğini belirten bir diğer çalışmada da Falih Rıfki Atay’dan alınan “İngiliz adaları halkı kadar ileri demokrasiyi gerçekleştiremeyebiliriz.” cümlesi örnek gösterilmiştir (Gencan 2001: 342).

Aslında bu tür birleşik fiillerde katmerleşme²¹, artma veya çoğalma yoktur. Sadece iki farklı işlev için iki yardımcı fiil dikkati çekmektedir. Bunlardan ilki yetmezliği, diğeri ihtimali bildirmektedir:

Esas fiil	Muktedirlik (-zf+yF-)	-fol- / -fos-	İhtimal (-zf+yF-)	Yüzke	Ek fiil	Kip	Şahıs
Gel-/-	-e+Ø-	-me-	-ye+bil-//	-ir+//	+Ø-	-Ø+	+im

EF- + /-(y)A+ Ø-/ + /-mA-/ + /-(y)A+ bil-/ yapısındaki birleşik fiillerde, dışarıdan veya kişinin kendinden kaynaklanabilecek herhangi bir etki / sebep, eylemi gerçekleştirme hususundaki yeterliği azaltmış, böylece eylemi kılamama ihtimalini ortaya çıkarmıştır. Buna rağmen kişinin kılma isteği hissedilmektedir: *gelemeyebilirim* (Aslında gelmek istiyorum ama ...) Ayrıca anlatıcı kişi, bağlamda söz edilen/edilenlerin kılamamalarını da hafifletmeye çalışabilir: Toplantıya *gelemeyebilecek*, gibi.

3.6. Kılma İhtimali: İktidar fiili, ‘kılma’ anlamındaki fiil tabanı üzerinde de teşkil edilebilir (Deny 1941: 470). Bu durumda tasvir fiili, ‘*iktidar*’dan ziyade ‘*imkân*’ ve ‘*ihtiyar*’ gösterir (Korkmaz 1960: 108). ‘Giremezsin, gidemez, açamazsınız’ gibi yüklemelerde anlatıcı kişinin/kişilerin *yapmaya gücü yetmeyişi* anlamı varken ‘girmeyebilirsin, gitmeyebilir, açmayabilir’ yüklemelerinde *yapmamak olasılığı ayırtısı* sezilmektedir (Gencan 2001: 342). Yani burada, kişinin yetersizliği değil *yapmamaya yeterliği* ön plândadır (Banguoğlu 1974: 490). Cahit Sıtkı Tarancı’nın

Bel bağladığın tepelerden
Gün doğmayabilir bir daha

mısrarlarındaki yapıda ise günün doğmama ihtimali dile getirilmiştir.

O halde, EF- + /-mA-/ + /-(y)A+ bil-/ yapısı, kişinin kılmaya gücü yettiğini, *ben* merkezli bir engelin olmadığını, kılma ihtimalinin yalnız dış etkenlere bağlı olduğunu, esas fiilin belirttiği eylemi kılma yerine başka bir eylemi tercih edebileceğini ifade eder. Kişinin kılma isteği zayıftır. Bu anlamlar, şu konuşmalarla somutlaştırılabilir:

- Ali : *Yarınki yemeğe katılacak mısın?*
Engin : *Katılmayabilirim, belki evde kalır kitap okurum.*
Ali : *Peki Canan, sen?*
Canan : *Bilmiyorum, ben de katılmayabilirim.*
Ali : *Neden?*
Canan : *Sanırım Mehmet de orada olacak.*
Ali : *Siz hâlâ konuşmuyor musunuz?*
Canan : *Hayır, maalesef.*

Burada Engin’in yemeğe katılmama gibi bir yetmezliği, dışarıdan gelen bir engeli yoktur. Sadece yemeğe katılma ile kitap okuma arasında bir seçim yapacaktır. Kitap okuma isteği daha önde olsa da ihtimal her iki eylem için de geçerlidir.

²¹ “Tanrı tanık, beli kılıçlı olmayan bizim eşiğimizi aşabilemez.” örneği ile bu katmerli biçimin pek işlek olmadığı da vurgulanmıştır (Kükey 1972: 13).

Canan da yemeğe katılmaya muktedir; ancak dışarıdan gelen engel yani Mehmet'in orada olma ihtimali, Mehmet'le karşılaşmamaya çalışan Canan'ın yemeğe katılma isteğini zayıflatmıştır. Yine de gitme ihtimali tamamen ortadan kalkmış değildir.

Bu yapı bağlama göre *izin* işlevinde de bulunabilir: İsteyenler bu geziye katılmayabilir.

3.7. Rica: *bil-* yardımcı fiili, eylemin gerçekleşmesi için, muhataba nezaketle istekte bulunma amacını da taşır. “*Ricalarda –Abil’in tercihi rastgele değildir; konuşurun yeterliliğini değilse de rızasını ve müsaait olup olmadığını sorgulamak gibi pragmatik bir kaygıyla kullanıldığı söylenebilir.*” (Aslan Demir 2008: 154): Burası kütüphane, biraz daha sessiz olabiliriz sanırım., Biraz daha sessiz olabilir misiniz? (Lütfen daha sessiz olun.), Kapıyı açabilir misiniz, lütfen?, Yarıdım edebilir misiniz?...

3.8. İzin: Muhatabın onayını almak veya muhataba onay / izin vermek için *bil-* yardımcı fiili kullanılır²² (bk. Deontik olabilirlik. Kerslake 1996: 88): Müdür Bey sizi bekliyor, içeri girebilirsiniz., Gecikmemiz halinde bu işten vazgeçebilirler., Sigara içebilir miyiz?, Buraya park edebilirsiniz., Mümkünse Songül ile konuşabilir miyim?

3.9. Tavsiye: *bil-* yardımcı fiili tavsiye, öğüt nitelikleri de taşıyabilmektedir: Her şey üst üste geldi, ne yapacağımı bilemiyorum. Buralardan biraz uzaklaşabilir, kafanı dinleyebilirsin. Şu kilolardan nasıl kurtulacağım? Yemene içmene dikkat edebilir, yürüyebilir, düzenli alıştırmalar yapabilirsin.

3.10. Yasak: *EF- + /-(y)A+Ø-/ + /-mA-/* birimleri ile *yüklem ismi yapan geniş zaman eki* birlikte kullanıldığında “*bir işin yapılmasına karşı olan yasal veya yasa dışı engel*” (Akalin vd. 2005: 2140) anlamını verir²³: Burası yasak bölge, içeri giremezsiniz. Sınıfta sigara içemezsiniz. vb.

Yasak ortadan kalktığında *bil-* yardımcı fiili *izin* anlamıyla yerini alır: “Randevu almadan içeri giremezsiniz.” diyen sekretere “Ben eşiyim ve girebilirim.” cevabının verilmesi gibi.

3.11. Zıtlığa Hazırlık: Bazen *bil-* fiili, yukarıdaki anlamlardan farklı olarak dinleyeni / okuyanı zıt bir düşünceye hazırlar. Bulunduğu cümleden sonra zıtlık bildiren cümle başı edatı gelir: Çok akıllı olabilir, fakat hiç de çalışkan değil. Sevimli olmayabilir, ama en azından işini biliyor.

3.12. İnanamama / Hayret / İltifat: *ol-* yardımcı fiilinin oluşturduğu birleşik fiillere eklenen */(y)A+Ø-/ + /-mA-/ + /-z/ (+ek fiil + kip + şahıs eki)*, bahsi olan kişinin fizik, ruh veya karakter yapısına göre inanamama, hayret veya iltifat bildirebilir. Böyle kullanımlarda bir açıklama cümlesine ihtiyaç duyulur:

Zengin olamaz, üzerindeki pejmürde elbiseye baksana!, Hayallerinden bu kadar çabuk vazgeçmiş olamazsın, sen böyle biri değilsin!, Patrona bağırp çağırılmış olamaz, çok sakın biriydi çünkü., Son derece tembel bir öğrenci o, sınavdan yüz almış olamaz; kopya çekmiş olmalı. O elbiseyi almış olamazsın, enine çizgiler seni daha şişman gösterecek., 40 yaşında olamazsınız, en fazla 30 gösteriyorsunuz vs.

²² “Şemsiyeni alabilir miyim?” cümlesindeki yüklem ‘... alabileceğim miyim?’ ile değiştirilirse, ifade artık şemsiyeyi almak için izin isteği olmayacak; bunun yerine konuşmacının ifadesini takiben şemsiyeyi alma olasılığı (dinamik-nötr) hakkında gerçeğe dayalı bir soru olacaktır. Burada kişinin şemsiyesini ödünç verme isteği söz konusudur; sorun ise diğer koşulların (şemsiyenin bulunduğu yer, isteyen kişinin istediği anda şemsiyeye ihtiyacı olup olmadığı...) fiilin gerçekleşmesini olanağı kılıp kılmayacağıdır (Kerslake 1996: 89-90).

²³ ‘Sigara içilmez.’ örneğindeki gibi ‘basit’ olumsuz edilgen geniş zaman çekimi kamuya açık ikazlarda standart olarak kullanılırken yasal dokümanlarda görülen yasaklamalar, neredeyse her zaman olumsuz geniş zaman çekimi */-mA-z/* dan önce olabilirlik morfemi */(y)A+Ø-/* biçimibirimini alır: *Kimseye eziyet ve işkence yapılamaz.* (Kerslake 1996: 99-100).

4. Sonuç

4.1. Birleşik fiiller dört grupta incelenir. *Bil-* yardımcı fiilinin de yer aldığı tasvir fiilleri, esas fiile zarf-fiil ekleriyle bağlanırlar.

4.2. *Bil-* fiili, Eski Türkçe döneminden beri varlığını sürdürmektedir.

4.3. Türkçenin önceki dönemlerinde *bil-* fiilinin yanı sıra *u-*, *al-* yardımcı fiilleri de kullanılmıştır.

4.4. Türkiye Türkçesine gelene kadar kullanılan yeterlik, yetmezlik ve ihtimal birleşik fiillerinin yapısı genel olarak altı tanedir:

- EF- + /-(y)^o/ + bil-: (sanç-*a bil-*, ti-*ye bil-*, kıl-*u bil-*, közle-*yü bil-*, sakla-*yu bil-*...)
- EF- + /-I/ + u-: (kıl-*u u-*, artat-*t u-*...)
- EF- + /-(y)I/ + u-ma-: (itin-*ü u-ma-*, yort-*yu u-ma-*, uza-*yu u-ma-*)
- EF- + /-(y)^o/ + ø-ma-: (sözle-*yü+ø-me-*, tur-*a+ø-ma-*, kurtul-*t+ø-ma-*, gör-*e+ø-me-*, bil-*i+ø-me-*...)
- EF- + /-(y)^o/ + bil-me-: (kir-*ü bilme-*, yi-*ye bilme-*, bin-*e bilme-*, yor-*a bilme-*, becer-*i bilme-*...)
- EF- + /-(y)^o/ + al-ma-: (bul-*a al-ma-*, köter-*e al-ma-*, oqu-*y al-ma-*...)

4.5. *Bilme-* fiili 17. yy.dan sonraki Osmanlı metinlerinde kaybolmuştur. Günümüz Türkmen ve Azeri lehçelerinde bu fiil mevcuttur.

4.6. Güney-Batı (Oğuz) Türk lehçelerinden Azerbaycan ve Türkmen Türkçesinde *bil-* yardımcı fiiline daha çok rastlanmaktadır. Gagavuz, Özbek, Başkurt, Kazak, Kırgız ve Nogay Türkçelerinde az kullanılan *bil-* fiilinin yerini, bunlar ve diğer lehçelerde *al-* başta olmak üzere, *ber-*, *kal-*, *ket-*, *bol-*, *bul-*, *ol-*, *hal-* yardımcı fiilleri almıştır.

4.7. *Bil-* yardımcı fiili Türkiye Türkçesinde; yeterlik, yetenek, yetmezlik, ihtimal, kılamama ihtimali, kılmama ihtimali, rica, izin, tavsiye, yasak, zıtlığa hazırlık ve inanamama, hayret, iltifat işlevlerinde bulunabilmektedir.

5. KAYNAKLAR

AKALIN, Şükrü Haluk vd. (Recep Toparlı, Nevzat Gözaydın, Hamza Zülfikar, Mustafa Argunşah, Nurettin Demir, Belgin Tezcan Aksu, Beyza Gültekin) (2005), *Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yay.

AKKUŞ, Metin (1993), *Nef'î Dîvânı*, Ankara: Akçağ.

AKYÜZ, Kenan vd. (Süheyl Beken, Sedit Yüksel, Müjgan Cunbur) (2000), *Fuzûlî Divanı*, Ankara: Akçağ.

ARAT, Reşid Rahmeti (1992), *Edib Ahmet b. Mahmud Yükneki Atebetü'l-Hakayık*, Ankara: TDK Yay.

ARIKOĞLU, Ekrem (2007a), “Hakas Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara: Akçağ, 1085-1148.

ARIKOĞLU, Ekrem (2007b), “Tuva Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara: Akçağ, 1149-1228.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

ASLAN DEMİR, Sema (2008), *Türkçede İsteme Kipliği Semantik-Pragmatik Bir İnceleme*, Ankara: Grafiker Yay.

ATA, Aysu (1997a), *Kıyasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) I Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, Ankara: TDK Yay.

ATA, Aysu (1997b), *Kıyasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) II Dizin*, Ankara: TDK Yay.

ATNUR, Gülhan (2002), *Başkurt ve Tatar Efsaneleri Üzerine Karşılaştırmalı Motif Çalışması*, Erzurum: Atatürk Ü. SBE (Basılmamış Doktora Tezi)

BANGUOĞLU, Tahsin (1974), *Türkçenin Grameri*, İstanbul: Baha Matbaası.

BOZKURT, Fuat (2004), *Türkiye Türkçesi*, 3. bs. İstanbul: Kapı.

COŞKUN, Volkan (2000), *Özbek Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.

ÇELİK, Yavuz (2007), *Deciphering English For Turkish Learners*, Ankara: Kurmay Yay.

DAŞDEMİR, Muharrem (2000), *Dedem Korkut Kitabı'nın Söz Dizimi*, Erzurum: Atatürk Ü. SBE (Basılmamış Doktora Tezi)

DENY, Jean (1941), *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, Çev. Ali Ulvi Elöve, İstanbul: Maarif Matbaası.

ECE, Selami (2002), *Manisalı Camî'nin Vamık u Azra Mesnevisi*, Erzurum: Atatürk Ü. SBE (Basılmamış Doktora Tezi)

ECKMANN, Janos (1958), "Çağatay Dili Hakkında Notlar" *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1958*, Ankara: TDK Yay., 115-126.

ECKMANN, Janos (1988), *Çağatayca El Kitabı*, Çev. Günay Karaağaç, İstanbul: İstanbul Ü. Ed. Fak. Yay.

ERCİLASUN, Ahmet Bican (2004), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyula Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yay.

ERGİN, Muharrem (1981), *Azeri Türkçesi*, 2. bs., İstanbul: Ebru.

ERGİN, Muharrem (1986), *Türk Dil Bilgisi*, 14. bs., İstanbul: Boğaziçi Yay.

ERGÖNENÇ AKBABA, Dilek (2007), "Nogay Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara: Akçağ, 623-678.

GABAIN, A. von (1953), "Verbalkompositionen im Türkischen", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1953*, Ankara: TDK Yay., 1-15.

GABAIN, A. von (1995), *Eski Türkçenin Grameri*, Çev. Mehmet AKALIN, Ankara: TDK Yay.

GEMALMAZ, Efrasiyap (1986), *Çağdaş Azeri Türkçesi Metinleri Antolojisi*, Erzurum.

GENCAN, Tahir Nejat (2001), *Dilbilgisi*, Ankara: Ayraç Yay.

GÜLSEVİN, Gürer (1997), "Türkiye Türkçesindeki Zaman ve Kip Çekimlerinde Birleşik Yapılar Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1997*, Ankara: TDK Yay., 215-224.

GÜVEN, Mine (2001), "Türkçede –Abil Eki ve Kiplik Belirteçleri Üzerine", *XV. Dilbilim Kurultayı 24-25 Mayıs 2001– Bildiriler: Dilbilim ve Dilbilgisi*, İstanbul: YTÜ Yay., 79-87.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1996), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1997), *Harezm Türkçesi ve Grameri*, Ankara: İstanbul Ü. Ed. Fak. Yay.
- İLKER, Ayşe (1997), *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil*, Ankara: TDK Yay.
- KABAKLI, Ahmet (2002), *Türk Edebiyatı II*, 10. bs., İstanbul: Türk Ed. Vakfı Yay.
- KARA, Mehmet (2007), “Türkmen Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara: Akçağ, 231-290.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi (1994), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- KASAPOĞLU ÇENGEL, Hülya (2007), “Kırgız Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara: Akçağ, 481-542.
- KERSLAKE, Celia (1996), “The Semantics of Possibility in Turkish”, *Current Issues in Turkish Linguistics, Vol 1. Ed. B. Rona*, Ankara: Hitit Yayınevi, 85-103.
- KORKMAZ, Zeynep (1960), “Türkiye Türkçesinde ‘İktidar’ ve ‘İmkân’ Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1959*, Ankara: TDK Yay., 107-124.
- KORKMAZ, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yay.
- KÜÇÜK, Sabahattin (1994), *Bâkî Dîvânı*, Ankara: TDK Yay.
- KÜKEY, Mazhar (1972), *Uygulamalı Örneklerle Türkçede Fiiller*, Ankara: Ongun Matbaası.
- LEWIS, Geoffrey L. (1967), *Turkish Grammar*, Oxford: At The Clarendon Press.
- MENINSKI, Franciscus à Mesgnien (2000), *Thesaurus (Linguarum Orientalium Turcicae-Arabicae-Persicae) Lexicon (Turcico-Arabico-Persicum) IV*, İstanbul: Simurg.
- NÉMETH, J. (1962), *Turkish Grammar*, S-Gravenhage: Mouton & CO.
- ÖNER, Mustafa (2007), “Tatar Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara: Akçağ, 679-748.
- ÖZKAN, Nevzat (1996), *Gagavuz Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- ÖZKAN, Nevzat (2007), “Gagavuz Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara: Akçağ, 81-170.
- ÖZMEN, Mehmet (2001), *Ahmed-i Dâ’î Divanı (Metin-Gramer-Tıpkı Basım)*, Ankara: TDK Yay.
- ÖZTÜRK, Cesur (1996), *Building Skills For Proficiency*, 5th Ed., Ankara: Hacettepe TAŞ.
- ÖZTÜRK, Rıdvan (1994), *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- RÄSÄNEN, Marttu (1957), *Materialien Zur Morphologie Der Türkischen Sprachen*, Helsinki: Studia Orientalia Edidit Societas Orientalis Fennica.
- SARAÇ, M.A. Yekta-ANDI, M. Fatih (1997), “Âkif Paşa Divançesi”, *İlmî Araştırmalar 4*, İstanbul: İlim Yayma Cemiyeti, 135- 178.
- SAVAŞIR, İskender (1986), “Habits and Abilities in Turkish”, *Studies in Turkish Linguistics*, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 137-146.
- SEV, Gülsev (2001), *Etmek Fiiliyle Yapılan Birleşik Fiiller ve Tamlayıcılarla Kullanılışı*, Ankara: TDK Yay.
- ŞAHİN, Hatice (2003), *Eski Anadolu Türkçesi*, Ankara: Akçağ.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

- ŞİMŞEK, Rasim (1987), *Örneklerle Türkçe Sözdizimi*, Trabzon.
- TAMİR, Ferhat (2007), “Kazak Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara: Akçağ, 429-480.
- TAN, Ali (2005), *Kırgız Türkçesinde Tasvir Fiilleri*, Adana: Çukurova Ü. SBE Basılmamış Doktora Tezi.
- TARRING, Charles James (1886), *A Practical Elementary Turkish Grammar*, London: Kegan Paul, Trench&CO.
- TAVKUL, Ufuk (2007), “Karaçay-Malkar Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara: Akçağ, 883-938.
- TAVUKÇU, Orhan Kemâl (2005), *Dede Ömer Rüşenî*, Erzurum: Suna.
- TEKİN, Şinasi (1992), “Eski Türkçe” *Türk Dünyası El Kitabı, İkinci Cilt Dil-Kültür-San’at*, 2. bs., Ankara:Türk Kültürünü Arş. Ens. Yay., 69-119.
- TEKİN, Talat (2000), *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- TİMURTAŞ, Faruk K. (1994), *Eski Türkiye Türkçesi XV. Yüzyıl Gramer-Metin-Sözlük*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- TOPALOĞLU, Ahmet (1989), *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ötüken.
- UNDERHILL, Robert (1987), *Turkish Grammar*, 5th Ed., England: The MIT Press.
- UYGUR, Ceyhun Vedat (2007), “Karakalpak Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara: Akçağ, 543-622.
- VURAL, Hanifi; Recep Toparlı, *Kıpçak Türkçesi*, Sivas: Dilek Matbaası.
- YAMAN, Ertuğrul (2000), *Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması*, Ankara: TDK Yay.
- YAZICI ERSOY, Habibe (2007), “Yeni Uygur Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara: Akçağ, 355-428.
- YILMAZ, Çağlayan (2003), *Atebetü’l-Hakayık’ın Söz Dizimi*, Erzurum: Atatürk Ü. SBE (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- YÜKSEL, Zühâl (2007), “Kırım-Tatar Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara: Akçağ, 811-882.